

DOI: 10.46340/eppd.2023.10.2.2

**Dmytro Yagunov, ScD in Political Science, PhD in Public Administration,
MSSc in Criminal Justice**

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>

Eberhard Karl University of Tübingen, Federal Republic of Germany

A SIMULACRUM OF THE PRISON SUBCULTURE IN THE PRACTICES OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND THE EUROPEAN COMMITTEE FOR THE PREVENTION OF TORTURE

Дмитро Ягунов, д. політ. н., к. н. держ.упр., MSSc in Criminal Justice

*Тюбінгенський університет імені Еберхарда і Карла, Федеративна республіка
Німеччина*

СИМУЛЯКР В'ЯЗНИЧНОЇ СУБКУЛЬТУРИ У ПРАКТИКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО КОМІТЕТУ З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ

Considering the social consequences caused by imprisonment, prisons and other total institutions cannot be considered only as formal institutions and analyzed only within a formal approach. Such a formal and legal approach is too simplistic. In modern states, the prison is the most important tool of social control combined with coercion. It continues to be part of the political, social, economic, and moral order.

Traditional criminological and sociological approaches to the study of the phenomenon of incarceration, a component of which is the existence of a prison subculture and an informal hierarchy of prisoners, are based on the study of values, norms and elements of the social structure (social roles, statuses, groups, etc.). However, at the center of the author's approach is the thesis that torture and inhuman treatment are an objective element of modern political relations, an integral component of power relations, and at the same time a product of the spread of panoptic discipline in the society of the 21st century.

Within the framework of the traditional view on the structure of relations in total institutions, two different cultural and social worlds (prison officers and prisoners) develop independently of each other and have contacts only on formally defined grounds.

However, in the context of this study, it should be emphasized: subcultural confrontation in prisons not only does not exclude agreements between two social groups. On the contrary, subcultural confrontation at the same time involves parallel cooperation for obtaining maximum profits by both social groups, the consequence of which is the creation and maintenance of an atmosphere of total violence in prisons.

It is possible to make, as at first glance, a controversial conclusion: the phenomenon of the prison subculture – at least in its modern manifestations – is not at all or mostly related to the subculture as such. It is, first of all, about an organized system of repressive power and at the same time a mechanism for extorting material values from representatives of the middle and lower castes of the prison hierarchy. The organized system of repressive power and, at the same time, the mechanism of extortion of material values are disguised as a simulacrum of the prison subculture.

In the 21st century, the informal prison hierarchy is a fact that is recognized by the authorities of all states where such a subculture acquires significant manifestations and significantly affects a free society.

Prison subculture does not exist by itself. It exists within the limits of a cruel and rigid caste system, which is also directly recognized by the governments of many European countries.

Prison subculture and the associated caste system do not exist in a vacuum, apart from the state and its agents. Moreover, the prison subculture and the corresponding caste system in a particular prison and at the level of the entire national prison system are the results of a contract between the upper castes of the informal prisoners' organization and agents of the state.

The external symbols of the prison subculture and the informal hierarchy of prisoners only mask the true nature of this phenomenon, which is aimed at the organized and permanent extortion of material values from prisoners by representatives of the upper castes, which takes place with the direct assistance of the administration of penitentiary institutions, which, in the end, is the ultimate beneficiary of such illegal distribution of material resources.

Keywords: prison, imprisonment, prison subculture, total institutions, European Court of Human Rights, European Committee for the Prevention of Torture, informal hierarchy in prisons, violence, torture, ill-treatment, torture prevention.

Вступ

Відповідно до Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 року, держави-члени Ради Європи, враховуючи положення Конвенції про захист прав і основних свобод людини (надалі – *Конвенція*), нагадуючи, що за статтею 3 Конвенції «Жодна людина не може зазнавати катувань чи нелюдського або такого, що принижує її гідність, поводження чи покарання», будучи переконаними в тому, що захист позбавлених волі осіб від катувань чи нелюдського або такого, що принижує їхню гідність, поводження чи покарання міг би бути посилений *позасудовими засобами превентивного характеру*, які ґрунтуються на *інспекціях*, погодилися про створення Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (надалі – *Комітет*).

Відповідно, Комітет – шляхом здійснення інспекцій – перевіряє поводження з позбавленими волі особами з метою посилення, у разі необхідності, захисту таких осіб від катувань чи нелюдського або такого, що принижує їхню гідність, поводження чи покарання (стаття 1 Європейської конвенції про запобігання катуванням).

На відміну від Європейського суду з прав людини (надалі – *ЄСПЛ*), Комітет не є судовим органом, уповноваженим вирішувати правові спори щодо ймовірних порушень договірних зобов'язань (тобто вирішувати скарги *ex post facto*). Комітет – це, перш за все, механізм, призначений для *запобігання* жорстокому поводженню, хоча в особливих випадках він також може втручатися *після* настання певної події. Якщо діяльність ЄСПЛ спрямована на «*вирішення конфлікту*»

на правовому рівні, діяльність Комітету спрямована на «*уникнення конфлікту*» на практичному рівні¹. Причому на останнє вказує сама назва Комітету з ключовим поняттям «*запобігання*».

Після створення Комітету загальноєвропейська система запобігання катуванням та жорстокого поводженню доповнилася надважливим елементом, який за багато років своєї діяльності та візитів до різних держав ідентифікував, *що саме* підпадає під ознаки катування або жорстокого поводження, сформував фундамент своїх *стандартів*, а також визначив, *які саме* дії мають вчиняти держави-члени Ради Європи у площині запобігання катуванням у пенітенціарних установах та інших місцях несвободи, що перебувають під їх юрисдикцією.

Агенти держави та приватні особи

У рамках системи захисту прав людини, сформованій Радою Європи, кожна держава відповідає за своїх агентів, які застосували практики катування або нелюдського поводження.

Водночас зазначене вище жодним чином не звільняє державу від відповідальності, якщо акти катування або жорстокого поводження було вчинено *приватними особами*.

Так, ЄСПЛ сформував чіткий та максимально зрозумілий масив практики, головна ідея якої може бути сформульована наступним чином: навіть якщо *приватні особи* (в контексті цієї статті – ув'язнені у пенітенціарних установах) піддаються катуванням або нелюдському поводженню з боку *інших приватних осіб* (інших ув'язнених, які, наприклад, відносяться до неформальних лідерів з числа ув'язнених або їх оточення), то відповідальність за дії останніх за статтею 3 Конвенції несе саме *держава* в силу невжиття органами держави заходів, спрямованих на запобігання катуванням та нелюдському поводженню, а також в силу *створення умов* для зародження (існування, поширення тощо) *в'язничної субкультури* у рамках тієї чи іншої національної пенітенціарної системи.

У практиці ЄСПЛ робиться особливий наголос на тому, що стаття 3 Конвенції вимагає від держав вжиття *проактивних заходів*, спрямованих на забезпечення того, щоб особи, які перебувають під їх юрисдикцією, не були піддані катуванню або нелюдському поводженню з боку *приватних осіб* («*Milena Felicia Dumitrescu v. Romania*», n. 50; «*Voykin and Others v. Ukraine*», n. n. 112-119; «*Z. and Others v. the UK*» [GC], n.n. 73-75; «*S., V. and A. v. Denmark*» [GC], n. 124; «*Burlya and Others v. Ukraine*», n. 121; «*X. and Others v. Bulgaria*», n. 177; «*O'Keeffe v. Ireland*» [GC], n. 144; «*Orlik v. Ukraine*», n. 35).

Більше того, відповідно до усталеної практики ЄСПЛ, стаття 3 Конвенції вимагає від органів влади проведення ефективного офіційного розслідування стверджуваного жорстокого поводження, навіть якщо таке поводження мало місце з боку *приватних осіб* («*T.M. and C.M. v. Moldova*», n. 38; «*Aleksandr Nikonenko v. Ukraine*», n. 43; «*Burlya and Others v. Ukraine*», n. 125; «*97 members of the Gldani Congregation...v. Georgia*», n. 97; «*Biser Kostov v. Bulgaria*», n. 77; «*Hovhannisyan v. Armenia*», n. 55; «*Denis Vasilyev v. Russia*», n. 99; «*O'Keeffe v. Ireland*» [GC], n. 170).

Акцентуючи більшу увагу на вказаній вище проблематиці, ЄСПЛ зазначає: «*Не можна вважати в принципі, що про позитивні обов'язки провести офіційне розслідування жорстокого поводження йдеться лише у випадках, які стосуються актів жорстокого поводження з боку агентів держави*» («*Milena Felicia Dumitrescu v. Romania*», n. 51; «*M.C. v. Bulgaria*», n. 151).

Більше того, статті 3 і 8 Конвенції покладають на держави зобов'язання охороняти *фізичну та психологічну недоторканність особи*. Позитивні зобов'язання органів влади у цьому контексті можуть включати обов'язок підтримувати та застосовувати на практиці адекватну правову базу, що забезпечує захист від актів насильства з боку *приватних осіб*. Зокрема, діти та *інші вразливі особи* мають право на ефективний захист («*M. and C. v. Romania*», n.n. 107-11; «*M.P. and Others v. Bulgaria*», n. 108; «*R.B. v. Estonia*», n. 78).

¹ CPT (1992). *Report on the visit to Cyprus carried out by the from 2 to 9 November*. Preface, 6.

У той же час ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що ув'язнені в силу свого правового статусу та фактичного стану перебувають у *вразливому становищі*, і що влада зобов'язана захищати їхнє фізичне благополуччя («*Stevan Petrović v. Serbia*», n. 118; «*Mouisel v. France*», n. 40; «*Habimi and Others v. Serbia*», n. 86; «*Jevtović v. Serbia*», n. 76).

В'язнична субкультура як наукова категорія

Для цілей дослідження проблематики цієї статті вважаємо за доцільне зробити застереження: з огляду на соціальні наслідки, що спричиняються ув'язненням, в'язниці та інші тотальні інституції не можна розглядати лише як *формальні установи* та аналізувати лише в юридичному аспекті. Ми наголошуємо, що подібний формальний підхід є занадто спрощеним. У сучасних державах та міждержавних відносинах в'язниця є найважливішим інструментом соціального контролю, поєднаного з примусом. Вона продовжує бути частиною політичного, соціального, економічного і морального порядку, залишаючи після себе численні негативні соціальні та психологічні наслідки, де можна ще раз згадати М. Фуко: «*Відомі всі вади в'язниці. Відомо, що вона небезпечна, якщо не марна. І все-таки ніхто не знає, чим її можна замінити. Вона – огидне рішення, без якого, очевидно, не обійтися*»¹.

У контексті цього дослідження потрібно ще раз наголосити, що «в'язницю в її реаліях та очевидних наслідках одразу ж оголосили «*великою поразкою кримінального правосуддя*», оскільки: 1) в'язниці не знижують рівня злочинності; 2) в'язниця не може не створювати делінквентів; 3) в'язниця робить можливою і навіть заохочує організацію середовища делінквентів; 4) звільнені в'язні фактично вимушені вчиняти повторні злочини; 5) в'язниця опосередковано створює делінквентів шляхом позбавлення родини ув'язненого матеріальних можливостей для існування»².

Здебільшого критика в'язниці пов'язана з процесами *призонізації*, з якими тісно пов'язана *культура тотальної інституції* – «формальна і неформальна соціальна організація в'язниці разом із взаємодією декількох тисяч ув'язнених та декількох сотень персоналу в'язниці в обмеженому просторі»³.

Традиційний кримінологічний підхід до вивчення феномену призонізації, складовою частиною якого є наявність в'язничної субкультури та неформальної ієрархії ув'язнених, базується на вивченні цінностей, норм та елементів соціальної структури (соціальних ролей, статусів, груп тощо).

У той же час ми аналізуємо вказану проблематику під іншим кутом.

Так, у центрі авторського підходу перебуває теза, що *катування та нелюдське поводження – це об'єктивний елемент сучасних політичних відносин, невід'ємна складова відносин влади та водночас продукт поширення дисципліни паноптичного зразку в суспільстві XXI століття*.

Тож, на нашу думку, в суспільстві XXI століття практики катування та нелюдського поводження (у тому числі у пенітенціарних установах) існують у рамках *двох взаємопов'язаних політичних сфер*, де однією зі сфер виступає формалізована *суб'єктна* політика запобігання катуванням, що формується та реалізується у рамках універсальних регіональних та національних структур. Другою сферою виступає *безсуб'єктна* політика катувань, яка формується у рамках постсучасної модуляції паноптичного менеджменту ризиків, де катування та нелюдське поводження є **інструментом соціального контролю над новим типом людини – *Homo disciplinatus***⁴.

У тотальних інституціях існує *природний конфлікт* між ув'язненими та персоналом, який обмовлений величезною дистанцією, що існує між ними, де зазначений конфлікт, у свою чергу, є

¹ Фуко М. (1999). *Надзирають і наказують*. Москва, 387.

² Там само, 338-341.

³ Clemmer, D. (1940). *The Prison Community*. New York, 294.

⁴ Ягунов, Д. В. (2023). «*Homo Disciplinatus*» як об'єкт політики соціального контролю (до питання про симулякризацію національної політики запобігання катуванням у XXI столітті). *Політичне життя*, 1, 28-37.

основною для формування інших соціальних відносин¹. Кожна група оцінює іншу у вузьких негативно-ворожих стереотипах. Ув'язнені для персоналу – це перманентно підозрілі люди, які «постійно щось приховують», «ставляться вороже» і «від яких постійно треба чекати чогось неприємного». Персонал для ув'язнених – це «люди, які дивляться на них *«зверху»* і з презирством».

У рамках традиційного (формально-юридичного) погляду на структуру відносин у тотальних інституціях, два різні культурні та соціальні світи розвиваються незалежно один від одного та мають контакти лише на формально визначених підставах². Проте у контексті цього дослідження ми наголошуємо: субкультурне протистояння у в'язницях не лише не виключає домовленостей між двома соціальними групами. Навпаки, субкультурне протистояння передбачає *паралельну співпрацю* з метою отримання *максимальних прибутків* обома колективними акторами, наслідком якого є створення та підтримання у в'язницях *атмосфери тотального насильства*.

Історія багатьох національних пенітенціарних систем надає чисельні приклади того, як персонал в'язниці наймав «елітні» групи ув'язнених для того, щоб підтримувати *«спокій та стабільність»*, або, краще сказати, максимально жорстко контролювати решту ув'язнених. Радянська влада це робила відкрито, спираючись на професійних (кримінальних) злочинців у своїй боротьбі проти «злочинців» політичних (у цьому ж контексті можна згадати й сумновідомі *«сучі війни»*).

Причому колаборанти, інформатори та інші особи з числа ув'язнених, які наймаються та використовуються в'язничною адміністрацією, зовсім не обов'язково мають бути особами, які займають низову ланку у неформальній в'язничній ієрархії. Навпаки, здебільшого ними є найбільш агресивні особи та/або неформальні лідери, ім'я яких може викликати жах серед інших ув'язнених³.

В контексті аналізу явища в'язничної субкультури, вважаємо за доцільне згадати видатного вченого І. Гоффмана, який зазначав, що в'язниця не намагається одержати *культурну перемогу* над ув'язненим. Вона створює *суперечності* між «своїм» та «зовнішнім» світом та використовує їх для управління ув'язненими та контролю за ними⁴.

І тут можна зробити, як на перший погляд, контраверсійний висновок: *феномен в'язничної субкультури* – принаймні в її сучасних проявах – взагалі або здебільшого *не стосується в'язничної субкультури як такої*. Йдеться, насамперед, про організовану та добре продуману систему неформальної карально-репресивної влади й водночас механізм примусового вилучення матеріальних цінностей у представників середніх та нижчих каст в'язничної ієрархії. Ця організована система карально-репресивної влади та водночас механізм перманентного вимагання матеріальних цінностей маскуються під *симулякр в'язничної субкультури*.

Прийняття як основа в'язничної субкультури

Для І. Гоффмана процес призонізації не зводиться лише до засвоєння звичаїв та норм в'язниці. Для нього призонізація – це перманентне *припинення (мортифікація)* особистості ув'язненого за допомогою негуманних та рутинних процедур, що відбуваються в тотальній інституції, та позбавлення його багатьох елементів нормального життя в суспільстві⁵. Як наголошує І. Гоффман, *«риба»* прибуває до тотальної інституції із концепцією *самого себе*, яка сформувалася завдяки певним стабільним соціальним механізмам у його рідному, «минулому» світі. Проте на вході до тотальної

¹ Clemmer, D. (1940). *The Prison Community*. New York, 296.

² Goffman, E. (1981). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. London: Pelican Books, 20.

³ Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver, 420.

⁴ Goffman, E. (1981). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. London: Pelican Books, 23.

⁵ Goffman, E. (1981). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. London: Pelican Books, 23.

інституції «рибу» негайно позбавляють підтримки, характерної для традиційних для нього соціальних відносин. «Риба» зазнає серії *зневажень, деградацій та принижень*. «Я» «новачка» систематично *зневажається*, причому це нерідко здійснюється ненавмисно»¹.

Г. Зер також підкреслює, що «вся в'язниця з її умовами побудована для *приниження*»².

М. Даббер також вказує на те, що «виконання покарання у виправних установах починається з ритуалу диференціації та деградації»³.

Г. Шнайдер наголошує: «У місцях позбавлення волі ув'язнені перетворюються на об'єкти знущань та нелюдського поводження»⁴.

В. Шаламов у своїх спогадах підкреслював, що «життя арештанта – це *постійні приниження* з тієї хвилини, коли він прокидається, і до початку благої сну»⁵.

Е. Фромм, аналізуючи значення відомого в'язничного експерименту Ф. Зімбардо, зазначає, що методи, які використовуються в умовах, схожих на умови в'язниці, орієнтовані на «*болісне приниження особистості*»⁶.

Категорія в'язничної субкультури в практиках ЄСПЛ та Комітету

У контексті проблематики цього дослідження потрібно наголосити: в'язнична субкультура та неформальна ієрархія ув'язнених у практиках ЄСПЛ та Комітету – це аж ніяк не абстрактні наукові категорії, як вони здебільшого досліджуються у рамках соціології, кримінології та психології. Натомість в'язнична субкультура та неформальна ієрархія ув'язнених – це конкретні практичні поняття та «приземлені» речі, якими оперує як ЄСПЛ (при розгляді конкретних справ), так і Комітет (при здійсненні візитів та наданні відповідних рекомендацій урядам держав).

Насильство серед ув'язнених та симулякр в'язничної субкультури у практиці ЄСПЛ

Основні принципи протидії насильству щодо особливих категорій ув'язнених у пенітенціарних установах з боку верхівки неформальної ієрархії ув'язнених та її оточення було сформульовано у важливій справі «*D.F. v. Latvia*», в якій ЄСПЛ наголосив, що *sex offenders* та ув'язнені, які раніше співпрацювали з органами правопорядку, зазнають особливого ризику насильства серед ув'язнених в латвійських тюрмах («*D.F. v. Latvia*», п. 81)⁷.

ЄСПЛ зауважив, що існує *прямий зв'язок* між звинуваченнями у *sex crimes* та ризиком стати жертвою насильства з боку ув'язнених, що, власне, також було підтверджено Комітетом. За таких обставин очевидно, що кожен день, який особа з групи ризику має проводити разом із загальною масою ув'язнених, збільшує ризик насильства щодо такої особи, оскільки відомості про характер звинувачень проти нього та його минулі зв'язки з поліцією поширюються дедалі на більшу кількість ув'язнених («*D.F. v. Latvia*», п. 81).

Пославшись на практику Комітету, ЄСПЛ зауважив, що «Комітет вже вказував, що адміністрація в'язниць повинні вжити конкретних заходів безпеки для боротьби з явищем насильства серед ув'язнених. Цей обов'язок тим більше справедливий у випадках, коли існує ризик жорстокого поводження з боку своїх ув'язнених, наприклад, щодо *sex offenders* та співробітників міліції» («*D.F. v. Latvia*», п. 84).

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books, Doubleday & Company, Inc., 14.

² Зер, Г. (2004). *Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя*. Київ: Пульсари, 33.

³ Dubber, M. (2004). 'Criminal Justice Process and War on Crime'. In: Sumner, C. (ed.) *The Blackwell Companions to Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 56.

⁴ Шнайдер, Г. (1994). *Кримінологія*. Москва: Прогресс-Универс, 61.

⁵ Шаламов, В. (1985). *Воскрешение лиственницы*. Москва, 114.

⁶ Фромм, Э. (1999). *Анатомия человеческой деструктивности*. Минск, 82.

⁷ HUDOC (2013). *D.F. v. Latvia*, № 11160/07

<[https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B"display":2,"itemid":\["002-8932"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B)> (2023, березень, 12).

Як зазначив ЄСПЛ, «одне лише відчуття стресу ув'язненим та «простий страх ув'язненого перед репресіями з боку співкамерників», *самі по собі* не є достатніми, щоб підвести ситуацію до сфери дії статті 3 Конвенції. Коли страх репресій поєднувався з *додатковими елементами*, Суд встановлював, наприклад, що «сукупний ефект перенаселеності та навмисне розміщення людини в камері з особами, які можуть являти для нього небезпеку, в принципі може порушити питання відповідно до статті 3 Конвенції (*D.F. v. Latvia*», п. 85).

Подібна позиція знайшла своє відображення і в інших справах ЄСПЛ.

Так, у справах «*Rodić and Others*» та «*Alexandru Marius Radu*» Суд постановив, що «труднощі, які зазнали заявники, зокрема постійне психічне занепокоєння, спричинене загрозою фізичного насильства, та очікування такого насильства повинні були перевищити неминучий рівень, властивий ув'язненню». Отже, було встановлено порушення статті 3 Конвенції («*Rodić and Others v. Bosnia and Herzegovina*»¹; «*Alexandru Marius Radu v. Romania*»²).

У справі «*D.F. v. Latvia*» державні органи були обізнані, що заявник належав до категорії ув'язнених з підвищеним ризиком насильства з боку інших ув'язнених. Адміністрація в'язниці чітко усвідомлювала характер звинувачень проти заявника та ризик, пов'язаний з такими звинуваченнями. Крім того, в державному апараті була інформація про минулу співпрацю заявника з поліцією, але така інформація не була використана державними органами належним чином.

Хоча Уряд представив загальну інформацію про те, як в латвійських в'язницях поведуться із засудженими в ситуаціях, порівнянних із ситуацією із заявником, Суд зазначив, що йому бракує інформації про будь-які конкретні кроки, вжиті адміністрацією в'язниці Даугавпілс для усунення вразливості заявника. Заявник стверджував, і Уряд не заперечував, що його часто переміщували між різними камерами. Уряд не представив жодного переконливого обґрунтування цих частих передач. Переміщення ув'язненого подалі від камери, в якій він зазнав погроз, безумовно, було б доцільним і, принаймні в короткостроковій перспективі, адекватним заходом. З іншого боку, ЄСПЛ дійшов висновку, що якщо такі переміщення відбуваються часто і регулярно без жодної чітко визначеної мети, це видається підходом, який суперечить політиці, окресленій урядом, щодо захисту вразливих ув'язнених від загального в'язничного населення. У будь-якому випадку, будь-яке переміщення вразливих ув'язнених повинно становити частину ретельно розробленої стратегії боротьби з насильством серед ув'язнених, існування та деталі якої Уряд не пояснив («*D.F. v. Latvia*», п. 87).

Врешті-решт, беручи до уваги тривалий страх заявника та його страждання від безпосереднього ризику жорстокого поводження із заявником упродовж більш ніж одного року, який він провів у в'язниці, та відсутність національного засобу правового захисту, який би дозволив вирішити цю ситуацію, ЄСПЛ дійшов висновку, що мало місце порушення статті 3 Конвенції.

Політико-географічні особливості

Щодо практик Комітету у сфері запобігання в'язничній субкультурі та неформальній ієрархії ув'язнених, то у переважній більшості ці питання порушувалися перед урядами країн колишнього СРСР (Росія, Грузія, Молдова, Україна, Литва, Латвія тощо).

З іншого боку, організоване насильство серед ув'язнених є проблемою характерною і для пенітенціарних систем багатьох європейських інших країн (Сполучене Королівство, Словенія, Греція, Кіпр, Угорщина тощо).

Наприклад, у своїй доповіді за результатами візиту до Сполученого Королівства у 2021 році Комітет наголосив, що насильство серед ув'язнених залишається *тривожним явищем* в англійських

¹ European Court of Human Rights (2008). *Rodić and Others v. Bosnia and Herzegovina* № 22893/05 <<https://www.cilvektiesibugids.lv/en/case-law/rodic-and-others-v-bosnia-and-herzegovina>> (2023, березень, 12).

² European Court of Human Rights (2009). *Alexandru Marius Radu v. Romania* № 34022/05 <https://www.stradalex.com/nl/sl_src_publ_jur_int/document/echr_77248-12> (2023, березень, 12).

в'язницях¹. Як наслідок, Комітет рекомендував владі Сполученого Королівства активізувати свої зусилля для боротьби з *явищем насильства* у пенітенціарній системі².

Так само, у 32-й Загальній доповіді Комітету наголошувалося на проблемі існування неформальної в'язничної ієрархії у пенітенціарних установах Греції та делегуванні неформальним лідерам *функцій контролю* над пенітенціарними установами³.

Водночас не можна забувати, що в'язнична субкультура країн колишнього СРСР сформувалася внаслідок *Великого репресивно-тюремного експерименту 1920-1950-х рр.* Тому, якщо за основу брати проблему сучасної в'язничної субкультури, то саме країни колишнього СРСР (Молдова, Україна, Грузія, Литва, Латвія тощо) демонструють найбільш брутальні відступи від абсолютної заборони катувань, встановленої статтею 3 Конвенції.

Можна впевнено постулювати, що «лідером» за кількістю порушень прав людини у цій сфері є, безумовно, Росія, на що постійно наголошувалося у доповідях Комітету. Проте в силу виключення Росії з Ради Європи ми вимушені сфокусувати свою увагу на вказаних вище пострадянських країнах, проте за винятком московитських прикладів.

З іншого боку, було б також неправильним аналізувати феномен пострадянської в'язничної субкультури як незмінне явище, яке не зазнавало впливів та змін за період останніх тридцяти років. Тому – і ми тут робимо особливий наголос – *навіть якщо насильство у пенітенціарних установах у краях колишнього СРСР та неформальна в'язнична субкультура сягають крайніх проявів, вони вже не мають в основі тієї субкультурної «ширми» у вигляді розвинутої системи субкультурних ритуалів, характерних для гулагівського минулого.*

В'язнична субкультура як явище

Проаналізувавши доповіді Комітету в частині проблематики неформальної в'язничної ієрархії та насильства, що воно породжує, можна впевнено стверджувати, що неформальна в'язнична ієрархія є, на жаль, *перманентним явищем*, характерним для пенітенціарних систем багатьох європейських країн.

Так, у доповіді про свій візит 2015 року Комітет закликав владу Молдови вжити рішучих заходів для запобігання залякуванню та насильству серед ув'язнених, зокрема, шляхом вжиття ефективних заходів для боротьби з *явищем* неформальної в'язничної ієрархії з усіма негативними наслідками, що випливають з цього *явища*⁴.

У доповіді уряду Молдови за результатами візиту 2018 року Комітет наголосив, що в'язниці Молдови упродовж десятиліть страждають від неформальної ієрархії ув'язнених як *ключової риси в'язничної субкультури* та пов'язаної з нею проблеми насильства серед ув'язнених⁵.

За результатами візиту 2020 року до Молдови Комітет знову наголосив, що проблема насильства у в'язницях Молдови та залякування ув'язнених викликає ще більше занепокоєння Комітету.

Так, у доповіді за результатами спеціального візиту 2018 року Комітет закликав владу Молдови вжити рішучих заходів для вирішення цієї проблеми, зокрема шляхом подолання *явища* неформальної в'язничної ієрархії. Висновки делегації Комітету під час візиту 2020 року продемонстрували, що проблема залякування та насильства серед дорослих чоловіків-ув'язнених залишається такою ж гострою, як і раніше, та, як і в минулому, вказана проблема значною мірою пов'язана з *усталеною неформальною ієрархією* у пенітенціарній системі⁶.

¹ CPT (2021). *Report on the periodic visit to the United Kingdom carried out by the from 8 to 21 June*. Para 38, 23.

² Там само.

³ Council of Europe (2023). *32nd General Report of the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*. Strasbourg, 18.

⁴ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*. Para 13, 7.

⁵ Там само.

⁶ CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*. Para 48, 27.

Неформальна в'язнична ієрархія як сучасна реальність

У ХХІ столітті неформальна в'язнична ієрархія – це *факт*, який визнається владою усіх держав, де така субкультура набуває значущих проявів та суттєво впливає навіть на вільне суспільство (не кажучи вже про саму пенітенціарну систему). Проте, знов-таки, здебільшого це є характерним для країн колишнього СРСР.

Так, під час візиту Комітету до Молдови у 2018 році представники влади як на центральному, так і на місцевому рівнях були вимушені визнати, що система неформальної ієрархії серед ув'язнених дійсно існує¹.

Як наголосив Комітет за результатами візиту 2018 року до Молдови, у відвіданих пенітенціарних установах здійснювалися спроби з різним ступенем успіху вирішити цю *глибоко вкорінену проблему*². Проте у більшості в'язниць першопричини проблеми насильства серед ув'язнених були далекі від усунення, а тому ці установи все ще значною мірою не забезпечували основоположну вимогу ув'язнених – безпечне середовище. У пенітенціарних установах продовжували переважати явища насильства, залякування та експлуатації ув'язнених, що було прямим наслідком існування *неформальних владних структур* у середовищі ув'язнених³.

Кастова система

Є очевидним, що *симулякр в'язничної субкультури* не існує сам по собі. Він існує у межах жорстокої та водночас жорсткої *кастової системи*, що також прямо визнається урядами багатьох європейських держав.

Так, за результатами візиту Комітету до Литви у 2021 році у відповідній доповіді Уряду було наголошено, що *кастова система* все ще є *ключовою основою життя ув'язнених*. Більше того, у зазначеній доповіді Комітет наголосив, що *традиції кастової системи диктують внутрішній порядок та мають пріоритет над офіційними правилами*⁴.

«Недоторкані»: сучасна форма рабства у пенітенціарних установах

Існування *найнижчої касты* у неформальній організації ув'язнених – це також об'єктивна реальність, на якій прямо наголошує Комітет. На тюремному слензі, як зазначає Комітет, ці особи визначаються різними термінами («*опущені*», «*принижені*» тощо) та вважаються такими, що перебувають з різних причин на найнижчих щаблях неформальної в'язничної ієрархії (через попередні судимості, особливо за *sex crimes*, сексуальну орієнтацію, певні серйозні порушення тощо)⁵.

Так, у доповіді Уряду Молдови за результатами візиту 2018 року Комітет наголосив, що Комітет особливо занепокоєний становищем ув'язнених, які вважаються «*приниженими*» або «*недоторканими*». Ці ув'язнені, які належать до *найнижчої касты* у неформальній ієрархії, часто піддаються фізичному та вербальному насильству з боку інших ув'язнених та змушені прибирати усі приміщення (у тому числі загальні санітарні приміщення). Неформальний «кодекс поведінки» вимагав від них уникати контактів з іншими ув'язненими (і навіть з їхніми речами) та приймати їжу лише за спеціально відведеними столами у їдальні. Деякі ув'язнені, з якими зустрічалася делегація, у тому числі неповнолітні, зазначили, що їм доводилося стикатися з постійним приниженням, пов'язаним з тим, що їх називали «*недоторканими*»⁶.

В силу перманентного ігнорування Урядом Молдови кастової системи Комітет був вимушений наголосити, що давні рекомендації Комітету залишаються без уваги, що, зокрема, стосується явища

¹ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*. Para 14, 7.

² Там само.

³ Там само. Para 17, 8.

⁴ CPT (2021). *Report on the periodic visit to Lithuania from 10 to 20 December*. Para 39, 20.

⁵ CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*. Footnote, 33, 23.

⁶ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*. Para 18, 8.

в'язничної субкультури, насильства серед ув'язнених, що виникає внаслідок в'язничної субкультури, та супутніх умов життя тих ув'язнених, яких неофіційна в'язнична ієрархія вважає «*приниженими*»¹.

Конкретні прояви існування касти «*принижених*» є нічим іншим як катуванням або нелюдським поводженням, відповідальність за що, як зазначалося вище, покладається на державу. При цьому потрібно наголосити, що сам неформальний статус «*приниженого*» у багатьох країнах зумовлює застосування статті 3 Конвенції, адже вони перебувають у стані *постійного страху та приниження*. Між тим, можна нагадати, що навіть в умовах вільного суспільства навіть проста *погроза застосування катувань* може становити форму нелюдського поводження («*Burlya and Others v. Ukraine*», п. 121; «*Gäfgen v. Germany*» [GC], п. 108; «*Eremia v. Moldova*», п. 54).

Неформальний статус «*приниженого*» неодноразово розкривався Комітетом в його доповідях: «Делегація знову отримала багато скарг від таких ув'язнених на постійні вербальні образи та принижуючу поведінку з боку інших ув'язнених. Деякі з них навіть побоювалися, що будуть зґвалтовані в якості покарання за злочини, в яких їх звинувачували або засуджували. Як і раніше, цих ув'язнених примушували виконувати «брудну» роботу (наприклад, прибирати туалети та збирати сміття), а внутрішні правила ієрархії вимагали від них уникати будь-яких фізичних контактів з іншими ув'язненими. Оскільки основна маса ув'язнених не сприймала їх, їм не дозволялося працювати з іншими ув'язненими або мати доступ до місць загального користування, таких як спортзал, бібліотека або каплиця. Більше того, ув'язнені цієї категорії здебільшого утримувалися у найбільш незадовільних умовах, які тільки можна знайти у в'язницях»².

Під час візиту до Литви у 2021 році Комітет наголосив: «Під час інтерв'ю стало зрозуміло, що «*недоторканим*» все одно найкраще спати у кімнаті або камері гуртожитку (біля дверей або біля туалету), і що вони є тими, хто повинен прибирати всі місця загального користування (коридори, кухні, санітарні вузли тощо), а також кімнати ув'язнених *вищої касти*. У гуртожитках «*недоторканих*» можуть користуватися лише душем і туалетами, виділеними їм *вищою кастою* (пропорційно їх набагато менше, аніж тих, які доступні вищій касті)»³.

У день покупок «*недоторканим*» дозволяється відвідувати тюремний магазин лише після того, як всі інші ув'язнені *вищої касти* зроблять покупки, що часто означає, що не так багато можна вже й придбати. У деяких випадках «*недоторканим*» також дають список речей, які потрібно купити для ув'язнених *вищої касти* за власні гроші⁴.

У тюремних їдальнях «*недоторканим*» виділяють окреме місце для сервіровки, вони повинні їсти за окремими столами, а також використовувати марковані тарілки та столові прибори, які іноді навіть миються в окремих посудомийних машинах. Для їжі «*недоторканих*» використовуються термоси іншого кольору⁵.

Багато «*недоторканих*» повідомили делегації під час інтерв'ю, що належність до їхньої *касти* означає, що можна лише безпечно (тобто без ризику фізичного насильства, вимагання, психологічного тиску тощо) ділити камеру чи кімнату гуртожитку з ув'язненими того самого типу⁶.

Отже, перебування у статусі «*приниженого*» у більшості випадків може порушити питання за статтею 3 Конвенції – і через сам статус, і через постійний страх насильства, і через примушення перебувати у стані, схожому на рабство. З цього приводу Комітет особливо наголошував, що «бути «*недоторканим*» означає найвищі ризики стати жертвою насильства»⁷.

¹ CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*. Para 7, 11.

² Там само. Para 51, 28.

³ CPT (2021). *Report on the periodic visit to Lithuania from 10 to 20 December*. Para 40, 21.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само, 20.

⁷ Там само.

Проте ще більші підстави для застосування статті 3 Конвенції виникають внаслідок *фактичної реалізації загроз*, зумовлених статусом «приниженого», зокрема внаслідок застосування різних форм сексуального насильства.

У цьому контексті потрібно зробити особливий наголос: зґвалтування саме по собі є катуванням («*Yuriy Illarionovich Shchokin v. Ukraine*», п. 51; «*Aydin v. Turkey*», п. 86). Тому видається надзвичайно важливим, що Комітет у своїх доповідях акцентує увагу саме на цій проблемі.

Так, за результатами візиту до Молдови у 2021 році Комітет наголосив у своїй доповіді, що у Кишинівській в'язниці делегація почула твердження про те, що одного *sex offender* навмисно помістили до камери з ув'язненими, відомими насильством щодо *sex offenders* («*нпесхата*»). Цей ув'язнений стверджував, що його жорстоко побили та зґвалтували співкамерники, вочевидь, як покарання за те, що він був *sex offender*. Однак скаргу цей ув'язнений не подавав через страх подальшої помсти¹.

Вплив на ув'язнених, які вперше опиняються у в'язниці

Е. Сазерленд і Д. Крессі слушно наголошують: «Як будь-яка особа, яка занурюється до нової культури, нова «риба» не лише зобов'язана вивчити правила поведінки у цій інституції, проте й також *забути усі колишні поведінкові патерни*»². Перше, що припадає на думку в контексті цієї тези, це принизлива процедура прийому нового етапу з «*рибами*» у книзі Стівена Кінга «Рита Гейворт і втеча з Шоушенку».

Тому не випадково – й абсолютно обґрунтовано – Комітетом звертається на це особлива увага: «Особи, засуджені вперше, повинні триматися *окремо* від тих, хто раніше відбував покарання у вигляді позбавлення волі. Однак, як свідчать реалії, це правило не дотримується. Ув'язнені, які не мали попереднього досвіду ув'язнення, стають основною мішенню для експлуатації, здириництва та маніпуляцій з боку неформальних лідерів»³.

Вплив на неповнолітніх

Небезпека в'язничної субкультури та кастової системи полягає і в тому, що вони спричиняють глибокий деструктивний вплив на неповнолітніх, які перебирають такі ж правила поведінки та створюють ті ж самі касти, що й дорослі ув'язнені.

Так, за результатами візиту 2020 року до Молдови Комітет зазначив, що в'язнична субкультура не була повністю викорінена у в'язниці для неповнолітніх, і серед неповнолітніх можна було розрізнити касти неформальних лідерів та «*недоторканих*». Засуджені останньої категорії здебільшого працювали на прибиранні загальних туалетів та коридорів і мали право лише роздавати їжу іншим «*недоторканим*». Більше того, як й їхні дорослі «колеги», неповнолітні тюремні лідери використовували інших ув'язнених для прибирання своїх камер та вимагали частку їхніх продуктових передач в обмін на «захист» від інших ув'язнених⁴.

Більше того, прояви в'язничної субкультури у пенітенціарних установах для неповнолітніх іноді перевищували аналогічні прояви в установах для дорослих.

За результатами візиту до Молдови у 2018 році Комітет підкреслив, що проблема насильства серед ув'язнених, як видається, була набагато гострішою серед неповнолітніх (або молодих дорослих осіб), які перебувають у слідчих ізоляторах. Багато з них відчували потребу самоствердитися під час перебування в установі для неповнолітніх, щоб отримати «звання» у неформальній ієрархії ув'язнених, коли їх врешті-решт переведуть до в'язниць для дорослих. Делегація спілкувалася як з жертвами, так і з правопорушниками, які розповіли про побиття та інші форми фізичного насильства

¹ CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*. Para 49, 28.

² Sutherland, E., Cressey, D. (1970). *Criminology*. J.B. Lippincott Company, P.: Toronto-New-York-Philadelphia, 537.

³ CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*. Para 54, 29.

⁴ Там само, 59, 31.

у відділенні для неповнолітніх Кишинівської в'язниці. Делегація також дізналася про три випадки ствержуваного згвалтування неповнолітніх або молодих людей у Кишинівській в'язниці упродовж місяців, що передували візиту¹.

Як наслідок, «молоді люди ризикували набагато більше бути «зарахованими» (добровільно або навпаки) до неофіційної «кримінальної академії», аніж отримати будь-які реальні перспективи соціальної реабілітації»².

Договірні засади неформальної в'язничної ієрархії, або ліцензія на катування від імені держави

Важливо зробити особливий наголос: *симулякр в'язничної субкультури та відповідна кастова система не існують у вакуумі окремо від держави та її агентів.*

Більше того, ми наголошуємо: симулякр в'язничної субкультури та відповідна кастова система у конкретній пенітенціарній установі та на рівні всієї національної пенітенціарної системи – це *результат договору між представниками вищих каст неформальної ієрархії ув'язнених та агентами держави.*

Так, за результатами візиту у 2018 році до Молдови Комітет наголосив: «Як і раніше, в обох установах склалося враження, що між адміністрацією та неформальними лідерами існує *мовчазна угода* щодо підтримання порядку серед ув'язнених, яка, на перший погляд, забезпечує безперерйне функціонування установ. Однак ця угода вимагала від персоналу закривати очі на тяжке становище так званих «*принижених*», а також на випадки залякування й насильства щодо тих, хто не бажав робити внески до незаконного колективного фонду неформальної ієрархії («*общак*»»)³.

У 2020 році Комітет, продовжуючи реагувати на цю гостру проблему, зазначив: «Незважаючи на рішучі заперечення влади Молдови на попередні доповіді Комітету, знову стало очевидним, що існує *негласна співпраця* між керівництвом відвіданих в'язниць та неформальною ієрархією ув'язнених щодо підтримання «*порядку*» серед ув'язнених та забезпечення «*безперерйної роботи*» установ»⁴.

Аналогічно Комітет наголошував у своїх доповідях за результатами візитів до Греції: «Контроль над пенітенціарними установами передано певним групам ув'язнених, нерідко сформованих за етнічною ознакою»⁵.

Щодо Грузії, то за результатами візиту 2018 року Комітет підкреслив: «Керівництво колонії № 15 визнало, що вважає себе змушеним розділити частину своєї відповідальності за порядок й безпеку з «*привілейованими ув'язненими*» («*смотрящими*»), наражаючи таким чином слабших ув'язнених на ризик насильства та залякування. Зайве говорити, що це є абсолютно неприйнятним. Повторна поява цього явища у в'язниці № 15 є тривожною ознакою, і потрібні значні зусилля, щоб гарантувати, що воно не пошириться по всій пенітенціарній системі»⁶.

Особливо яскравий приклад імплементації такої угоди, укладеної між керівництвом в'язниці та неформальною ієрархією, делегація Комітету спостерігала у 2018 році у Сорокській в'язниці (Молдова). Під час інтерв'ю з ув'язненими члени делегації зустрілися з ув'язненим, який відповідав за ведення обліку всіх осіб, що утримуються у в'язниці. Зокрема, він мав реєстр, що містив імена, дати народження, строки ув'язнення (разом з відповідними статтями КК Молдови) та номери камер всіх ув'язнених, які утримувалися у Сорокській в'язниці з 1999 року. Швидко з'ясувалося, що ці дані

¹ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*. Para 19, 8.

² CPT (2021). *Report on the ad hoc visit to Georgia from 17 to 24 May*. Para 12, 7.

³ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*. Para 20, 9.

⁴ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*. Para 49, 28.

⁵ Council of Europe (2023). *32nd General Report of the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*. Strasbourg, 18.

⁶ CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*. Para 51, 29.

були доступні не тільки керівництву в'язниці, але й *неформальним босам в'язничної ієрархії*, які могли негайно отримати основну інформацію про кожного новоприбулого ув'язненого, в тому числі і про те, за які злочини ця особа була засуджена. Це, звісно, дуже полегшувало миттєве виявлення ув'язнених, які за своїм кримінальним минулим потрапляли до категорії «недоторканих»¹.

Головним висновком, який можна застосувати до усіх аналогічних випадків, є те, що було сформульовано Комітетом у доповіді щодо Молдови за результатами візиту 2018 року: «Мовчазна співпраця між адміністрацією та неформальними лідерами у в'язницях має *серйозні ерозійні наслідки* для всієї системи кримінального правосуддя. Такі домовленості неминуче підривають повагу ув'язнених до адміністрації»².

Симулякр в'язничної субкультури, цілі покарання та місія пенітенціарної системи

У своїй судовій практиці щодо прав ув'язнених Суд робить особливий акцент на принципі *реабілітації*, тобто реінтеграції засудженого до суспільства («*James, Wells and Lee v. the United Kingdom*», n. 209³; «*Dickson v. the United Kingdom*» [GC], n. 28⁴; «*Murray v. the Netherlands*» [GC], n. 100⁵; «*Mastromatteo v. Italy*» [GC], n. 72⁶).

Водночас кара (*відплата*) залишається однією з цілей позбавлення волі («*James, Wells and Lee v. the United Kingdom*», n. 209; «*Dickson v. the United Kingdom*» [GC], n. 28; «*Murray v. the Netherlands*» [GC], n. 100; «*Mastromatteo v. Italy*» [GC], n. 72).

Так само основними функціями ув'язнення є *захист суспільства*, у тому числі шляхом унеможливлення вчинення повторних злочинів («*James, Wells and Lee v. the United Kingdom*», n. 209; «*Dickson v. the United Kingdom*» [GC], n. 28; «*Murray v. the Netherlands*» [GC], n. 100; «*Mastromatteo v. Italy*» [GC], n. 72).

У справі «*Dickson v. the United Kingdom*» [GC], Суд наголосив: «У той час як реабілітація була визнана засобом запобігання рецидивізму, останнім часом і більш позитивно вона представляє радше ідею ресоціалізації через реалізацію особистої відповідальності. Ця мета підкріплюється розвитком «*принципу прогресування*»: під час відбування покарання ув'язнений повинен поступово просуватися крізь пенітенціарну систему, таким чином переходячи від перших днів відбування покарання, коли наголос може бути зроблений на *карі*⁷ та *відплаті*⁸, до останніх етапів, коли наголос повинен бути зроблений на *підготовці до звільнення*» («*Dickson v. the United Kingdom*» [GC], n. 28).

Проте, як наголошує вже Комітет, і це є надзвичайно важливим, внаслідок впливу в'язничної субкультури та неформальної ієрархії ув'язнених будь-яка ідея реабілітації втрачає сенс, а стримуючий ефект покарання у вигляді позбавлення волі практично втрачається⁹.

Крім того, що такий стан справ сприяє створенню небезпечного середовища в місцях позбавлення волі, він спотворює мету ув'язнення та роль пенітенціарної системи¹⁰.

Не слід також – наголошує Комітет – забувати, що для інших ув'язнених, зокрема неповнолітніх, бачити, як «боси» живуть розкішним життям з усіма можливими привілеями та

¹ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*. Para 20, 9.

² Там само. Para 21, 9.

³ European Court of Human Rights (2012). *James, Wells and Lee v. the United Kingdom* № 25119/09, 57715/09, 57877/09 <[https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B"display":\["2"\],"itemid":\["002-6440"\]}7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B)> (2023, березень, 12).

⁴ European Court of Human Rights (2007). *Dickson v. the United Kingdom* № 44362/04 <<https://vlex.co.uk/vid/dickson-v-united-kingdom-849725226>> (2023, березень, 04).

⁵ European Court of Human Rights (2016). *Murray v. the Netherlands* № 10511/10 <[https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B"display":\["%5B2%5D","itemid":\["%5B002-9358"%5D\]}7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B)> (2023, березень, 26).

⁶ European Court of Human Rights (2016). *Mastromatteo v. Italy* № 10511/10 <[https://hudoc.echr.coe.int/fre#{\"itemid\":\[\"001-60707\"\]}>](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{\) (2023, березень, 04).

⁷ Punishment

⁸ Retribution

⁹ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*. Para 21, 9.

¹⁰ Там само.

винятковими повноваженнями, є потужним стимулом для залучення до кримінальної субкультури та просування по неформальних кар'єрних сходах за рахунок насильства над іншими¹.

Симулякр в'язничної субкультури та персонал пенітенціарних установ

Продовжуючи розвивати тезу, що сучасна в'язнична субкультура (або краще – *симулякр* в'язничної субкультури) – це результат *договору* між агентами організованої злочинності та агентами держави, потрібно наголосити на позиції Комітету, що проблему залякування та насильства серед ув'язнених неможливо вирішити без відновлення контролю керівництва та персоналу над ситуацією у пенітенціарних установах².

З одного боку, причини амальгамації організованої (професійної) злочинності та державної влади пов'язані з *кількісними* критеріями: «Обмежена присутність персоналу у місцях розміщення ув'язнених призвела до незахищеності самих працівників пенітенціарних установ. Це також частково пояснює їхнє очевидне небажання втручатися у випадки насильства серед ув'язнених»³.

Так, Комітет наголошує: перш за все, тюремний персонал повинен мати можливість здійснювати свої повноваження *належним чином*. Це означає, зокрема, що рівень укомплектованості персоналом має бути достатнім (у тому числі в нічний час) для того, щоб працівники пенітенціарних установ могли здійснювати належний нагляд за діяльністю ув'язнених та ефективно підтримувати один одного у виконанні покладених на них завдань⁴.

З іншого боку, одного лише *кількісного* показника явно недостатньо, а тому Комітет наголошує на *якісних* аспектах щодо ролі персоналу у протидії поширенню симулякра в'язничної субкультури: вирішення проблеми насильства серед ув'язнених також вимагає, щоб тюремний персонал був особливо уважним до ознак проблем та належним чином підготовленим для рішучого та ефективного втручання на якомога ранній стадії. У цьому контексті вирішальним фактором є наявність позитивних відносин між персоналом та ув'язненими, заснованих на динамічній безпеці та турботі; такі відносини можуть допомогти подолати звичне небажання жертв (або свідків) свідчити проти осіб, які вчиняють акти насильства щодо ув'язнених⁵.

Отже, насильство у пенітенціарних установах – це *inter alia* проблема довіри ув'язнених до персоналу.

Так, у доповіді Уряду Молдови за результатами візиту 2020 року Комітетом було наголошено, що практично усі випадки насильства залишалися без реєстрації через *inter alia* загальну недовіру до здатності персоналу гарантувати безпеку ув'язнених⁶.

Крім того, насильство у пенітенціарних установах – це проблема практичного впровадження *концепції динамічної безпеки* та *належної підготовки персоналу*: «Наявність позитивних стосунків між персоналом та ув'язненими, заснованих на динамічній безпеці та піклуванні, є вирішальним фактором у цьому контексті; це значною мірою залежатиме від достатньої кількості персоналу та володіння навичками міжособистісного спілкування»⁷.

Практичні прояви симулякру в'язничної субкультури

У сучасних умовах перша зовнішня ознака наявності в'язничної субкультури та неформальної ієрархії ув'язнених – це *нерівномірний розподіл ув'язнених у камерах або інших житлових приміщеннях*, на що Комітетом постійно фокусується увага у відповідних доповідях.

¹ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*. Para 21, 9.

² Там само, 25, 11.

³ Там само. Para 23, 10.

⁴ Там само. Para 25, 11.

⁵ Там само.

⁶ Там само, 49, 28.

⁷ CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*. Para 52, 29.

Так, свого часу у доповідях Уряду Молдови наголошувалося, що у той час як деякі привілейовані ув'язнені Кагульської в'язниці проживали у просторих камерах з житловою площею до 8 кв.м на одну особу, в деяких інших камерах житлову площу близько 12 кв.м. поділяли до шести ув'язнених¹. У Кишинівській в'язниці делегація зіткнулася з випадками нерівномірного розподілу ув'язнених у камерах². У Тараклійській в'язниці делегація бачила камери площею від 15 кв.м. до 18 кв.м., призначені для одиночного утримання, в той час як у камері площею близько 12 кв.м. утримувалося п'ять ув'язнених³.

Друга зовнішня ознака наявності в'язничної субкультури та неформальної ієрархії ув'язнених – це *разючі відмінності облаштування камер або інших жилих приміщень*.

Так, у Сорокській в'язниці (Молдова) Комітет неодноразово відзначав *разючі відмінності* в умовах тримання під вартою. Наприклад, у той час як багато ув'язнених утримувалися у дуже переповнених камерах/гуртожитках (від 2 кв.м. до 2,5 кв.м. житлової площі на одного ув'язненого), деякі *привілейовані* ув'язнені проживали у просторих кімнатах (до 9 кв.м. житлової площі на одну особу). Аналогічна ситуація спостерігалася і в лазареті тюремної медичної частини установи. Проте найбільш помітна різниця полягала в облаштуванні деяких приміщень. У той час як більшість ув'язнених спали у тісних кімнатах, обладнаних старими вузькими двоярусними ліжками та кількома старими шафами, в деяких кімнатах ув'язнених були створені умови, які можна охарактеризувати як такі, що *межують з розкішшю*: в кімнатах були розкладні ліжка, міні-кухні, багатоярусні холодильники, акваріуми, килими на підлозі, великі телевізори з підлоговими колонками, шкіряні крісла, підвісні стелі⁴.

Комітетом у різних доповідях Уряду Грузії наголошувалося на тому, що спостерігалася *разюча невідповідність* матеріальних умов у різних камерах: деякі камери мали *майже розкішні умови*⁵.

Так само, у грузинських в'язницях була виявлена *разюча невідповідність* матеріальних умов у різних камерах, і до делегації звернулися кілька самозваних «керівників в'язниці», які своїм ставленням та поведінкою демонстрували свій неформальний «привілейований» статус⁶.

У всіх грузинських в'язницях Комітетом спостерігалася *явна відмінність* в умовах між камерами: у той час як більшість ув'язнених мусили жити в тісних і досить напівзруйнованих приміщеннях, окремі ув'язнені (ймовірно, ті, хто займає вищі ранги в ієрархії ув'язнених) мали відносно комфортні умови, з більшою житловою площею, відремонтованими камерами (з паркетною або кахельною підлогою) та великою кількістю нестандартного обладнання (великі телевізори, DVD, hi-fi обладнання, кондиціонери, кухонні куточки тощо)⁷.

Тому, як зазначає Комітет, є очевидним, що такий *разючий контраст* між умовами тримання під вартою є показником наявності у відвіданих установах сильної *неформальної в'язничної ієрархії*⁸.

Проте іноді прояви в'язничної субкультури та неформальної ієрархії ув'язнених можуть набувати форм, які *самі по собі* становлять нелюдського поводження або навіть катування.

Так, наприклад, за результатами візитів до Молдови Комітетом було виявлено, що формою механізму контролю з боку неформальних лідерів над більшістю ув'язнених стає навіть *доступ до питної води*.

¹ CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*. Para 66, 33.

² Там само.

³ Там само.

⁴ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*. Para 33, 14.

⁵ CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*. Para 50, 28.

⁶ Там само.

⁷ CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 17 to 24 May 2021*. Para 12, 7.

⁸ CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*. Para 66, 33.

Так, у Тараклійській в'язниці (Молдова) керівництво зазначило, що існують проблеми з постачанням питної води, і що питну воду доводиться перевозити автоцистернами та зберігати у резервуарі. Однак з інформації, зібраної делегацією, випливало, що цим процесом керують, і за постачання води платять *керівники в'язничної ієрархії* (з «колективного фонду»), які, вочевидь, також контролюють доступ ув'язнених до питної води. Дійсно, багато ув'язнених, з якими спілкувалася делегація, скаржилися на нестачу питної води¹.

Відповідно, Комітетом було зроблено наголос, що подібний стан справ є *неприйнятним*: така базова річ, як питна вода, має надаватися ув'язненим адміністрацією в'язниці *безкоштовно*². Тому Комітет рекомендував владі Молдови вжити відповідних заходів у Тараклійській в'язниці, щоб гарантувати *регулярне безкоштовне* постачання питної води³.

«Бумеранг» кастової системи

Незважаючи на можливість або, краще сказати, *наявність* відносин взаємодії між агентами держави та неформальними ліверами, тотальна інституція як середовище *постійного конфлікту* дає про себе знати: більшість представників в'язничної адміністрації дотримуються позиції, що «ув'язнені можуть одночасно посміхатися тобі, але потім встромити ніж у твою спину»⁴.

Потрібно нагадати, що і за формою, і за змістом кастова система – це нелюдська система влади, яка час від часу «грає» проти представників вищої касты, адже той договір, що укладається між агентами держави та представниками найвищих каст, – це неписаний неформальний договір, якому притаманні як суперечливе тлумачення, так і порушення, та який, відповідно, не фіксує належним чином баланс влади.

Тому, як було підкреслено Комітетом, коли тюремна адміністрація хоче «неофіційно» покарати ув'язненого *вищої касты*, вона ініціює його переведення до камери/кімнати, де утримуються «недоторкани», що потім призводить до «звичайного» ланцюга подій: 1) відмова ув'язненого виконувати наказ адміністрації; 2) накладення дисциплінарного стягнення; 3) переведення до суворого режиму⁵.

Причому страх ув'язнених «втратити свій статус» через «недоторканих» є настільки великим, що ув'язненим *вищої касты* навіть не можна ділити один поверх з «недоторканими», оскільки це може понизити їхній неформальний статус під час наступного ув'язнення⁶.

Матеріально-фінансова основа симулякру в'язничної субкультури

Зовнішні символи симулякра в'язничної субкультури та неформальної ієрархії ув'язнених («принципи», «поняття», татування, процедури «прописки», гасла тощо) лише маскують справжню природу цього явища, яке спрямоване на організоване й перманентне вимагання представниками вищих каст матеріальних цінностей з ув'язнених, що відбувається за прямого сприяння адміністрації пенітенціарних установ, яка, в свою чергу, є кінцевим бенефіціаром такого нелегального розподілу матеріальних ресурсів.

На прикладі візитів Комітету можна продемонструвати ситуації, коли, з одного боку, делегації спостерігають широке поширення *символів* неформальної ієрархії ув'язнених (зокрема, восьмикутні зірки «злочинського світу» та оскалені вовки, також відомі як «оскали»), розміщені на дверях та стінах камер)⁷.

¹ CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*. Para 68, 34.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Webb, G., Morris, D. (1978). *Prison Guards: The Culture and Perspective of an Occupation Group*. Houston: Coker Books.

⁵ CPT (2021). *Report on the periodic visit to Lithuania from 10 to 20 December*. Para 39, 20.

⁶ Там само.

⁷ CPT (2021). *Report on the visit to Georgia from 17 to 24 May*. Para 12, 7.

Проте, з іншого боку, природною сутністю та базовою характеристикою сучасної неформальної ієрархії є збирання (а точніше – вимагання) матеріальних цінностей (з ув'язнених, але частіше їхніх сімей) до незаконного фонду ув'язнених («*обицак*»)¹.

Причому саме за сприяння агентів держави, переслідуючи мету максимізації злочинних прибутків, неформальна ієрархія отримує «*право голосу*» при початковій «*класифікації*» та розміщенні в камерах новоприбулих ув'язнених, а також при прийнятті рішення, кому з ув'язнених дозволити працювати. Як наслідок, це допомагає неформальним лідерам постійно залучати «недосвідчених» ув'язнених до неформальної спільноти ув'язнених, пропонуючи «захист» та іншу «підтримку» в обмін на їхні гроші та лояльність. Такий «порядок» також означає, що неформальні лідери можуть вільно застосовувати залякування та «розумний» рівень насильства щодо тих, хто відмовлявся робити внески до незаконного колективного фонду («*общака*»), яким керує лідер неформальної ієрархії².

Потрібно наголосити, що подібний стан справ є характерним не лише для країн колишнього СРСР.

Так, Комітетом за результатами візитів до Словенії було ідентифіковано, що випадки насильства серед ув'язнених майже виключно пов'язані з існуванням *чорного ринку* заборонених речовин, ліків, що відпускаються за рецептом (зокрема, препаратів замісної терапії) та мобільних телефонів, і, як наслідок, боргами деяких ув'язнених³. *Торгівля забороненими предметами* зросла у зв'язку з розміщенням у закладі небезпечного ув'язненого, який намагався домінувати над іншими ув'язненими та який був причетним до торгівлі забороненими предметами⁴.

Рекомендації Комітету щодо симулякра в'язничної субкультури

Говорячи про шляхи вирішення проблеми, потрібно, гадаємо, навести, приклад, з доповіді Комітету за результатами візиту до Молдови у 2018 році: «У делегації склалося враження, що директор Сорокської в'язниці *намагається посунути неформальні структури влади ув'язнених* і забезпечити альтернативи для тих, хто не бажає бути пов'язаним з кримінальною субкультурою (яких, за словами різних співрозмовників, постійно зростає). Однак навряд чи ці зусилля принесуть значні результати, доки ключові завдання управління в'язницею будуть «*аутсорсинговими*» для ув'язнених, які таким чином ставляться у вищу позицію над іншими ув'язненими та фактично відповідають за контроль над життям у в'язниці⁵.

Навпаки, *відсутність проактивної позиції* у керівництва в'язниці сприяє атмосфері, в якій представники *вищих каст*, які застосовують жорстоке поводження до інших ув'язненими, можуть швидко повірити – і з дуже вагомими підставами – що вони можуть робити це безкарно⁶.

Тому Комітет наголошує, що викорінення явища насильства серед ув'язнених вимагає *багатостороннього підходу*, що включає посилений постійний моніторинг поведінки ув'язнених (включно з виявленням потенційних кривдників та жертв), з особливим акцентом на ситуації в камерах у вечірній (нічний) час (наприклад, шляхом більш частих і нерегулярних відвідувань персоналом), належне повідомлення про ймовірні та підтверджені випадки залякування або насильства серед ув'язнених, ретельне розслідування всіх інцидентів та застосування відповідних санкцій, а також розробка ефективних заходів зі зменшення насильства. Керівництво та персонал установ повинні приділяти підвищену увагу оцінці ризиків та потреб, класифікації та розподілу

¹ CPT (2021). *Report on the visit to Georgia from 17 to 24 May*. Para 12, 7.

² CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*. Para 49, 28.

³ CPT (2017). *Report on the visit to Slovenia from 28 March to 4 April*. Para 37, 20.

⁴ Там само.

⁵ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*. Para 24, 10.

⁶ CPT (2004). *Report on the visit to Cyprus from 8 to 17 December*. Para 61, 27.

окремих ув'язнених з метою забезпечення того, щоб ув'язнені не піддавалися впливу інших ув'язнених, які можуть завдати їм шкоди¹.

Адміністрація пенітенціарних установ має діяти *на випередження*, щоб запобігти насильству з боку ув'язнених щодо інших ув'язнених². Має важливе значення ретельна перевірка адміністрацією в'язниці всієї інформації щодо насильства серед ув'язнених (незалежно від того, чи має ця інформація форму офіційної скарги)³.

Комітетом сформульовано низку рекомендацій, що для вирішення проблеми неформальної ієрархії терміново потрібен *цілісний підхід*, бажано у формі *цілеспрямованої стратегії*, включаючи: 1) запровадження комплексної оцінки ризиків і потреб; 2) створення окремих підрозділів/секторів для ув'язнених, які не бажають (або більше не бажають) бути залученими до неформальної ієрархії, пропонуючи адекватні (або навіть кращі) умови та режими, які винагороджують просоціальну та кооперативну поведінку; 3) відокремлення неформальних лідерів; 4) сприяння діяльності, яка відхиляє класифікацію ув'язнених за кастами; 5) розвиток можливостей для роботи та освіти; 6) подальше посилення індивідуального планування вироків⁴.

Необхідно також покращувати належну реєстрацію, звітування та ретельне розслідування ймовірних випадків насильства та залякування серед ув'язнених та, у відповідних випадках, ухвалювати відповідні санкції чи інші заходи⁵.

Викорінення явища насильства та залякування серед ув'язнених вимагає, щоб в'язничний персонал був уважним до ознак напруження у середовищі ув'язнених, а також був рішучим й належним чином навченим втрутитися за необхідності⁶. Питання протидії насильству серед ув'язнених має бути включено до програм початкової та поточної підготовки персоналу всіх рівнів⁷. Крім того, вирішення проблем, пов'язаних із насильством серед ув'язнених, вимагає результативного впровадження системи індивідуальної оцінки ризиків та потреб ув'язнених⁸.

В контексті тези про неписаний договір між агентами держави та представниками вищих каст неформальної в'язничної ієрархії, Комітетом сформульовано підхід, що *просте переведення* неформальних лідерів до інших в'язниць з подальшим розміщенням в окремому відділенні є *частково ефективним* та *«не ламає хребта неофіційної ієрархії та її глибокого впливу»*⁹. Тому, насамперед, мають бути припинені практики делегування повноважень неформальним лідерам ув'язнених та їх використання для підтримки порядку та безпеки серед ув'язнених. Усі неформальні лідери та їхнє близьке оточення повинні бути позбавлені привілеїв, якими не користуються інші ув'язнені (у тому числі щодо матеріальних умов); у цьому контексті можна розглянути питання про відокремлення неформальних лідерів та їх близького оточення від решти в'язничного населення, проте на основі *індивідуальної оцінки ризиків та потреб*¹⁰.

Щодо осіб, які є традиційною субкультурою мішенню для неформальної в'язничної ієрархії, де така мішень, в свою чергу, найкраще слугує цілям підтримання *симулякра в'язничної субкультури* на відповідному рівні (осіб, які вчинили сексуальні злочини, LGBTQI+ та осіб з обмеженими можливостями до навчання), то новоприбулі особи зазначеної категорії не завжди відокремлюються від основного контингенту ув'язнених. Таким чином, вони піддаються особливо високому ризику

¹ CPT (2018). *Report on the visit to Hungary from 20 to 29 November*. Para 48, 26.

² CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*. Para 52, 29.

³ CPT (2004). *Report on the visit to Cyprus from 8 to 17 December*. Para 61, 27.

⁴ CPT (2021). *Report on the periodic visit to Lithuania from 10 to 20 December*. Para 51, 25.

⁵ Там само.

⁶ CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*. Para 52, 29.

⁷ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*. Para 25, 11.

⁸ CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*. Para 52, 29.

⁹ CPT (2021). *Report on the periodic visit to Lithuania from 10 to 20 December*. Para 41, 21.

¹⁰ CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*. Para 53, 29.

насильства з боку інших ув'язнених. Запобігання таким актам має бути одним із пріоритетів у боротьбі з насильством серед ув'язнених. Рішенням може бути відокремлення таких осіб від решти ув'язнених¹.

Крім того, Комітет рекомендує керівництву національних пенітенціарних систем переглянути політику запобігання насильству серед ув'язнених, щоб запровадити заходи для більш адекватного та точного фіксування, реагування, розслідування та впровадження заходів для запобігання насильству. Це має включати ухвалення комплексної політики протидії булінгу та систематичну оцінку ризиків щодо розподілу та розміщення ув'язнених. Це також має включати навчання персоналу вживати заходи на випередження для виявлення ознак будь-якого ризику насильства серед ув'язнених, а також регулярний моніторинг камер відеоспостереження та забезпечення їх справного обслуговування².

References:

1. Clemmer, D. (1940). *The Prison Community*. New York.
2. Council of Europe (2023). *32nd General Report of the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*. Strasbourg.
3. CPT (1992). *Report on the visit to Cyprus carried out by the from 2 to 9 November*.
4. CPT (2004). *Report on the visit to Cyprus from 8 to 17 December*.
5. CPT (2017). *Report on the visit to Cyprus from 2 to 9 February*.
6. CPT (2017). *Report on the visit to Slovenia from 28 March to 4 April*.
7. CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*.
8. CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 17 to 24 May*.
9. CPT (2018). *Report on the visit to Hungary from 20 to 29 November*.
10. CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*.
11. CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*.
12. CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*.
13. CPT (2021). *Report on the ad hoc visit to Georgia from 17 to 24 May*.
14. CPT (2021). *Report on the periodic visit to Lithuania from 10 to 20 December*.
15. CPT (2021). *Report on the periodic visit to the United Kingdom from 8 to 21 June*.
16. CPT (2021). *Report on the visit to Georgia from 17 to 24 May*.
17. Dubber, M. (2004). 'Criminal Justice Process and War on Crime'. In: Sumner, C. (ed.) *The Blackwell Companions to Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
18. European Court of Human Rights (2007). *Dickson v. the United Kingdom* № 44362/04 <<https://vlex.co.uk/vid/dickson-v-united-kingdom-849725226>> (2023, March, 04).
19. European Court of Human Rights (2008). *Rodić and Others v. Bosnia and Herzegovina* № 22893/05 <<https://www.cilvektiesibugids.lv/en/case-law/rodic-and-others-v-bosnia-and-herzegovina>> (2023, March, 12).
20. European Court of Human Rights (2009). *Alexandru Marius Radu v. Romania* № 34022/05 <https://www.stradalex.com/nl/sl_src_publ_jur_int/document/echr_77248-12> (2023, March, 12).
21. European Court of Human Rights (2012). *James, Wells and Lee v. the United Kingdom* № 25119/09, 57715/09, 57877/09 <[https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B"display": \[2\], "itemid": \["002-6440"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B)> (2023, March, 12).
22. European Court of Human Rights (2013). *D.F. v. Latvia*, № 11160/07 <[https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B"display": \[2\], "itemid": \["002-8932"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B)> (2023, March, 12).
23. European Court of Human Rights (2016). *Mastromatteo v. Italy* № 10511/10 <[https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid": \["001-60707"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{)> (2023, March, 04).
24. European Court of Human Rights (2016). *Murray v. the Netherlands* № 10511/10 <[https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B"display": %5B2%5D, "itemid": %5B"002-9358"%5D%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B)> (2023, March, 26).
25. Foucault M. (1999). *Nadzirat i nakazyvat* [Supervise and punish]. Moscow. [in Russian].

¹ CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*. Para 55, 29.

² CPT (2017). *Report on the visit to Cyprus from 2 to 9 February*. Para 78, 42.

26. Fromm, E. (1999). *Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti* [Anatomy of human destructiveness]. Minsk. [in Russian].
27. Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books, Doubleday & Company, Inc.
28. Goffman, E. (1981). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. London: Pelican Books.
29. Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver.
30. Schneider, G. (1994). *Kriminologiya* [Criminology]. Moscow: Progress-Univers. [in Russian].
31. Shalamov, V. (1985). *Voskresheniye listvennitsy* [Resurrection of larch]. Moscow. [in Russian].
32. Sutherland, E., Cressey, D. (1970). *Criminology*. J.B. Lippincott Company, P.: Toronto-New-York-Philadelphia.
33. Webb, G., Morris, D. (1978). *Prison Guards: The Culture and Perspective of an Occupation Group*. Houston: Coker Books.
34. Yagunov, D. V. (2023). «Homo Disciplinatus» yak ob'ekt polityky sotsialnoho kontrolyu (do pytannya pro symulyakryzatsiyu natsionalnoyi polityky zapobihannya kativanniam u XXI stolitti). ["Homo Disciplinatus" as an object of the policy of social control (to the question of the simulacraization of the national policy of prevention of torture in the 21st century)]. *Politychne zhyttya* [Political life], 1, 28-37. [in Ukrainian].
35. Zer, G. (2004). *Zmina obyektyva: novyy pohlyad na zlochyn ta pravosuddya* [Changing Lenses: A New Look at Crime and Justice]. Kyiv: Pulsary. [in Ukrainian].